Ortiz, Ramiro
Cântul al XXVI-lea
din Infern

UNIVERSITY OF TORONTO
VELUT ARBOR AEVO

Cântul al XXVI-lea din Infernul lui :: Dante

Cetit la :: Facultatea de litere din Bucureşti :: de **Ramiro Ortiz**

TIPOGRAFIA
SPERANŢA
BUCUREŞTI

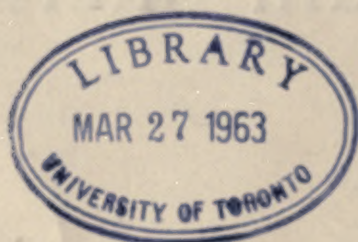
RAMIRO ORTIZ

Cântul al XXVI-lea din Infern

Extras din „Convorbiri Literare"

BUCUREŞTI „SPERANŢA"

1915

LIBRARY
MAR 27 1963
UNIVERSITY OF TORONTO

Ingăduiţi unui locuitor al vrăjitelor ţărmuri în vechime locuite de Sirene, unui partenopean care nu ignorează fatalele, prelungitele şi dulcile mângâieri ale singurei nespus de frumoase Sirenă rămasă, Neapole cu coama de viorele, cu fragedul sân de spumă, cu scânteetori ochi de foc,—să aducă azi, prin citirea celui de al douăzeci şi şaselea cânt din Infern, laude cele mai mari acelui Ulise care a rezistat cântecului Sirenelor, şi, după ce scăpă de Circe şi Calipso, se avântă în episodul dantesc spre acel „nebun" şi dumnezeesc „sbor" spre necunoscut, prin care sufletul timpurilor noi, (sfărâmând greoaele lanţuri ale unui misticism nefolositor) se avântă şi el, îmbătat de azur, în căutarea de noi orizonturi, pe aripele renăscutei gândiri şi ale umanităţei regăsite. De o voce bărbătească care să ne amintească datoria şi să ne sprijine în luptă împotriva ademenirilor visului, simţim cu toţi nevoia la începutul unui nou an de muncă, cât timp avem încă înaintea ochilor munţii verzi şi ţărmurile albăstrii în care am petrecut vara şi în urechi ne răsună încă doine melancolice şi vesele tarantele.

Suntem în adâncimile Infernului dantesc. După cercul (bolgia), în care's osândiţi hoţii, găsim pe acel al sfetnicilor înşelători după înfiorătoarele metamorfose de oameni în şerpi şi viceversa,—priveliştea luminoasă a unei mari văi străbătută de

luminițe rătăcitoare, care inspiră poetului o apropiere dintre cele mai delicate și evidente din întreaga Commedie; după cântul vâscoaselor vipere târându-se pe pământ, — acela al flăcărilor ce fâlfâe tinzând să se înalțe; după cântul groazei, — acela al luminei și al focului. Astfel Dante este mereu acelaș, și, după cum nu ne dă un *Paradis* numai lumină, nici un *Purgatoriu* cu totul umil și îndurerat, tot așa el introduce ici și colo și în *Infern* o rază luminoasă, și, prin vijelie și noapte, printre strigăte și blesteme, deschide o portiță prin care putem privì marea întindere a mărei scânteind sub soare și să ascultăm duioasa poveste de iubire a Francischei și Paul [1]. O asemănătoare alternanță de umbră și lumină ne oferă azi episodul lui Ulise, în care trecem de la gestul plebeu al lui Vanni Fucci, la povestirea eroică a călătoriei fermecate; de la disprețul aruncat de poet în fața hoților, la simpatia pe care n'a putut s'o ascundă pentru îndrăsneața dar și nebuna încercare a eroului cunoscător de oameni și orașe.

Suntem în părțile cele mai adânci ale Infernului, în împărăția fraudei care precede imediat lacul înghețat al lui Cocito, și urmează pe cel al violenței animale. Este împărăția lui Jerion, al optulea cerc infernal, mai numit și *Malebolge* după cele zece șanțuri concentrice din care rezultă. In primul sunt pedepsiți seducătorii de femei proprii sau ale altora, biciuiți cu asprime de demoni negri și încornorați; în al doilea, lingușitorii scufundați în băligar; în al treilea simoniacii vîrîți cu capul în jos în găuri circulare pline de flăcări; în al patrulea, ghicitorii cu gâtul și capul răsucite la spate; în al cincilea „barattieri", (hoți de bani publici), scufundați în smoala clocotitoare și sfâșiați de diavoli înarmați cu cârlige; în al șeaselea, ipocriți apăsați de plumb; în al

---

1. Cfr. **Alessandro Chiappelli**, *Il canto XXVI dell'Inferno letto nella sala di Dante in Orsanmichele*, Firenze, *Sansoni*, 1901, p. 6. Face parte din colecție: *Lectura Dantis*.

şaptelea, hoţii chinuiţi de şerpi; în al optulea, cu desăvârşire ascunşi într'o văpae ce se mişcă împreună cu ei, sfetnicii înşelători, printre care Ulise şi Diomede, osândiţi pentru cursa calului troian şi răpirea lui Palladium. Însă de păcatul lor, Dante aminteşte numai în treacăt, pentru a se ocupa apoi de cu totul alt ceva, ca şi cum i-ar displăcea să se oprească mai mult asupra greşelelor unor persoane atât de vrednice de cinste pentru el, şi, (presentându-i dintr'un punct de vedere simpatic), ar vrea să-i facă să uite ruşinea de a-i fi aşezat acolo în Infern, la care lucru ţesutul religios şi teologic al poemei îl constrânge. O astfel de atitudine a poetului în faţa unor personagii pe care el, pentru motive cu totul individuale, le socoate vrednice de veneraţia sau de simpatia lui până la punctul de a uita cu desăvârşire greşeala (uneori respingătoare) pentru care sunt osândiţi, — nu este nouă în Commedia. Ei îi datorim afectuoasele terţine adresate lui Brunetto Latini, emoţia plină de simpatie care-l face să plângă şi să-şi piarză simţirea la povestea jalnică a Francischei, admiraţia şi respectul mărinimos ce va arăta pentru Farinata, salvarea Cunizzei şi a lui Manfredi, ca să nu vorbim de aceea a lui Traian pe care evul mediu o mai făcuse pe socoteala lui. Această perfectă libertate de acţiune pe care Dante, poetul şi protagonistul Commediei, îşi reservă faţă de Dante teologul, e ceea ce face din Divina Commedia o operă a tuturor timpurilor şi a tuturor locurilor, întrucât oglindeşte iubirile extatice şi urile de partid, entusiasmurile şi desnădăjdiile, marele virtuţi şi patimele aprinse ale unuia din spiritele cele mai înalte şi cele mai mândre din câte au cinstit vreodată *„ţarina care ne face aşa de sălbatici"*! Fără aceasta, Divina Commedia ar fi o plictisitoare Mesiadă din secolul XIV şi Dante un obositor versificator de filosofări scolastice. Din fericire, în el *„poetul"* era în aşa chip făcut, încât să ţină piept *„teologului"* şi să îmbrace într'un vestmânt înflorit şi primăvăratic până şi cele mai aride şi încâlcite discuţiuni de astrologie şi de fi-

sică; şi, moartă fiind acea ştiinţă, supravieţueşte neperitoare poesia cu care ştiù s'o împodobească.

Să nu credeţi dar că Divina Commedia, această minunată capo-d'operă a omenirei, este un arid tufiş în care numai din când în când răsare dintre ramuri câte un rar şi fraged trandafir mirositor. Să cadă ruşinea unei asemenea judecăţi asupra unui veac sterp şi unui poetastru arogant[1]. Că, învingând nu puţinele greutăţi de formă şi de gândire, Comedia dantescă seamănă mai curând divinei păduri pe care Alighieri o vede pe culmea asprului munte al Purgatoriului, înverzind uşor, mişcată de „un'aura dolce, sanza mutamento" şi însufleţită de cântecul nenumăratelor păsărele, — vă veţi încredinţa cu uşurinţă dacă veţi vrea să mă urmaţi în expunerea acestui al două zeci şi şaselea cânt, care este unul din cele mai nobile şi înălţătoare din întreaga poemă.

Plecând de la cântul precedent, unde printre hoţi întâlnise aproape cinci dintre cei mai nobili cetăţeni ai Florenţei, (Agnolo Brunelleschi, Buoso degli Abati, Guercio Cavalcanti, Cianfa Donati, Puccio Galigai); exilatul nefericit care iubeşte mult şi mult urăşte, isbucneşte într'o amară şi sarcastică invectivă împotriva Florenţei:

„In adevăr, o Florenţă, că poţi să te bucuri de gloria „ta! Faima ta se împrăştie pe mare şi uscat, neguţă„torii tăi îşi părăsesc soţiile, feciorii, ca să se ducă în „Franţa, comptoarele tale se înmulţesc dealungul Medi„teranei, bancherii tăi sunt aşa de puternici că împru„mută Regilor şi Papilor şi Bonifaciu al VIII-lea îi socoteşte „al cincilea element după aer, foc, apă şi pământ: însă poţi „să te bucuri şi de mai mult: numele tău a ajuns chiar

---

1. Secolul al XVIII-lea şi Saverio Bettinelli ale căruia *Lettere Virgiliane* au fost refutate de Gasparo Gozzi în vestita sa *Difesa di Dante*.

„până şi în Infern, unde am găsit printre hoţii din al şaptelea cerc nu mai puţin de cinci cetăţeni de ai tăi, aparţinând „pe deasupra la aşa familii, că simt urcându-mi-se în faţă „văpaia ruşinei şi tu însuţi, oricât de neruşinată ai fi ajuns, „trebue să convii că nu poţi să-ţi faci din aceasta un titlu „de cinste. Dar va sosi curând timpul când o să vezi cât „de jos ai căzut, şi, dacă e adevărat că visurile de dimineaţă spun adevărul, eu îţi prezic că nu va trece mult şi „vei vedea ce sentimente nutresc pentru tine—nu spun celelalte oraşe din Toscana, cari toate ar vrea să te vază „moartă, dar însuşi Prato, aşa de aproape de tine, că poate „fi socotită o prelungire din tine însuţi. Şi dacă ar fi căzut asupra ta pedeapsa pe care ai meritat-o, greşelile tale sunt „destule pentru a face să se crează că nu ar fi venită prea „curând! Mai bine ar fi să şi fost pedepsită, fiindcă e necesar „să plăteşti odată birul nelegiuirilor tale! Dar o asemenea „pedeapsă întârzie şi mie îmi va pricinui cu atâta mai mare „durere cu cât voi fi mai bătrân".

Astfel interpretează cele mai bune dintre comentariile moderne, cum spre pildă acela al lui Torraca şi al lui Casini. Printre cei vechi „l'Ottimo" şi Lana caută şi ei de a îndulci asprimea (şi aşi zice aproape cruzimea) blestemului dantesc. Mie mi se pare că cu drept cuvânt Chiappelli se depărtează de la această temă în frumoasa-i *lectură* din Orsanmichele, înţelegând că poetul „să invoace ruina de acum încolo de neînlăturat a Florenţei „nu pentru că îmbătrânind sufletul lui ar fi mai puţin în stare să suporte lovitura, după cum repetă mulţi comentatori dela Lana la Casini, şi cu atât mai puţin pentrucă lui e de grabă să guste răzbunarea, după cum conchid alţii, dar pentru că marele exilat Alb, suspinând, grăbeşte căderea partidului Negru care-l „închide afară" din frumoasa „stână" astfel ca să i se redeschidă porţile [1].

---

1) Chiappelli, op. cit., p. 10.

In acel vers plin de oboseală şi de părere de rău:

Che più mi gravera com' più m'attempo,

par'că se simte suspinul surghiunitului căruia îi e dor de patrie şi tremură la gândul prevestitor că viaţa n'are să-i ajungă ca să se reintoarcă. Amarului surâs sarcastic cu care incepe apostrofa îi urmează suspinul indurerat al exilatului care ştie cum

...sa di sale
Lo pane altrui e com'è duro calle
Lo scendere e'l salir per l'altrui scale.
(*Par., XVII, 61—63*)

Dar să continuăm cu Dante chinuita călătorie:

„Cei doi poeţi pleacă în sfârşit din cercul hoţilor şi Virgiliu, urcând scara pe care stâncele colţuroase ale punţei i-o oferise cu puţin înainte la scoborâre, se urcă din nou sus, trăgând după el pe sărmanul Dante căruia, din cauza „*tristei poveri a cărnei şi a oaselor*", îi reuşea mai greu să se urce de cât lui Virgiliu. Aşa era, în adevăr, de greu urcuşul,

tra le schegge e tra' rocchi dello scoglio,

în cât,

proseguendo la solinga via,

piciorul nu putea să se dispenseze de ajutorul mânei:

lo piè senza la man non si spedia.

Sosesc în sfârşit pe vârful arcului şi priveliştea pe care poetul o poate descoperi de acolo e aşa fel, în cât îl face să se gândească serios la întrebuinţarea pe care trebue să o dea priceperii.

Ca şi printre luxurioşi, tot aşa printre înşelători Dante simte că are ceva comun cu această rasă de păcătoşi.

Acelaş lucru i se va întâmpla printre mândrii şi invidioşii Purgatoriului. Nu pentru că el s'ar acuza pe faţă de aceste viţii; dar, când supunându-se la aceleaşi pedepse ale păcătoşilor, când arătând o compătimire plină de simpatie când pierzându-şi simţirea la gândul urmărilor funeste la care

poate duce o patimă care la început păruse mai puțin de cât nevinovată, când în sfârșit arătând pentru anume pedepse o spaimă care e aproape urma unei urâte înclinări pe care o simte puternic în el, — Dante ni se desvăluește om și păcătuitor, cu o sinceritate învăluită de pudoare care ne mișcă într'un caracter de plăzmuire așa de puternică și într'un suflet așa de mândru.

Mândrul exilat al partidei Albe, care, — sfidând „potopul de uri" pe care „adevăratele-i vorbe" îl vor deslănțui deasupra capului său de acum încărunțit, dar nu pentru asta plecat vr'odată de frică, de oboseală sau de josnicie — se teme numai să nu pară „*timido amico*" al adevărului, acelora care „*vor numi antică*" acea epocă a lui frumoasă și rea de lupte sângeroase și de mărețe mânii; — bărbatul care, Florentinilor ce-i propuneau libera intrare în oraș, dacă se umilea și se recunoștea vinovat de o vină pe care numai răutatea vrăjmașilor lui puteau să i-o aducă, — le răspundea cu nobilă și melancolică mândrie, că nu cu căpăstrul de gât și capul acoperit de cenușă se va întoarce în Florența Dante Alighieri, pentru că „în toate părțile putea să privească strălucirea soarelui și minunile mărei și ale pământului", — omul care-și propune, în mijlocul vijeliilor vieței lui de pribegie și de luptă, de a sta totdeauna

> ... come torre fermo che la cima
> giammai non crolla per soffiar de'venti,

și strigătul lui vrea să fie:

> come vento
> che le più alte cime più percuote ; —

acest om este acelaș care scrie florentinilor scrisoarea așa de mișcătoare „*Popule mi, quid tibi feci?*"; acelaș care, în fața unor păcate care nu-l ating (ca invidia și abuzul de darul geniului), totuși tremură la gândul că ar putea într'o zi să se molipsească de ele, și, punându-și o mână pe piept, pare că exclamă cănt: *Homo sum: nihil humani a me alienum puto!*

Ei bine, această umanitate a lui Dante prin care ni-l simţim mai apropiat, dacă nu prin alt ceva, cel puţin prin slăbiciunele lui,—până acum a fost foarte puţin pusă în lumină; de unde vine că cei care l'au comentat nu izbutesc să-şi explice multe lucruri, printre altele, de ce în al treispre-zecilea cânt din Purgatoriu se poate acuza de un păcat (invidia) care pare că repugnă măreţei figuri pe care o întrezărim în urile dispreţuitoare şi măreţe şi în generoasele invective din Commedia. Tot aşa cum, în ceea ce priveşte păcatul invidiei, se obişnueşte să se uite pasagiul din *Summa* (II. 2, 36) lui Sf. Toma (pe care Dante a avut-o de sigur în minte) în care se spune că „amintirea bunurilor trecute, întru cât au fost posedate, pricinueşte plăcere; iar întru cât au fost pierdute, durere, şi ***întru cât alţii le au, invidie***", (în care condiţiune Dante tocmai se găsea);—de asemenea, în ceea ce priveşte cuvintele de creştinească şi omenească pocăinţă pe care el le pronunţă când vede pentru prima oară pedeapsa sfetnicilor înşelători,—se obişnueşte să se uite că un om de talia lui Dante, pe nedrept persecutat şi târât ca o frunză în prada a ceea ce el numeşte „vântul uscat al sărăciei", era puternic ispitit să dea priceperei lui o întrebuinţare asemănătoare aceleia dată de Ulise şi Diomede. Şi nu scrie el oare lui Enric VII de Luxemburg, faimoasa scrisoare îndemnându-l să pedepsească Florenţa pentru răsvrătirea ei? Şi nu este asta ceva asemănător cu sfatul dat de Guido da Montefeltro [1] Papei Bonifaciu, ca să-l facă să triumfe la sediul Palestrinei? Să punem cazul că Împăratul i-ar fi cerut şi el un sfat ca să învingă obstinata încăpăţânare a Florenţei; ar fi ştiut Dante, cu ideele lui de providenţialitate şi sfinţenie a Imperiului, să i-o refuze? În orice caz, o astfel de cerere ar fi fost pentru el o groaznică ispitire, care ar fi deslănţuit „unul împotriva celuilalt înarmaţi" pe cei doi duşmani de neîmpăcat

1. Cfr. **Francesco D' Ovidio**, *Guido da Montefeltro* in *Nuova Antologia*, 16 Sept. 1893, p. 204, 16 Mai p. 21, retipărit in *Studi sulla Divina Commedia*, Palermo, Sandron, 1901.

pe care-l avea închis în pieptul lui măreț și mândru : omul de partid și credinciosul. Nu e de mirare dar, ca poetul să-și simtă slăbiciunea și, înaintea acelui popor de văpăi, să și-o mărturisească, plin de căință și de frică :

„În fața acelei priveliști începui să tremur și tremur încă, „când mă gândesc la ceea ce văzui și îmi dă de muncit mai „mult ca de obiceiu ca să înfrânez geniul (priceperea) așa „și ca să nu alerge desordonat în orice direcție, dar să fie „totdeauna sprijinit și înfrânat de virtute, așa încât să nu mă „invidiez pe mine însumi și să fac zadarnic acel bine pe care „o stea protectoare sau altă influență superioară mi l-au dăruit”.

Dar ce a mai văzut Dante așa de îngrozitor despre arcul punței care trece pe deasupra cercului sfătuitorilor înșelători? Ceva esteticește sublim și îngrozitor în acelaș timp. Vi s'a întâmplat vre-odată să priviți din vârful unei coline în vreo liniștită și senină noapte de vară, în valea de la picioare, și s'o vedeți scânteind toată de mii și mii de licurici? Nimic nu este mai frumos și mai trist în acelaș timp. Acele mici luminițe ce strălucesc la intervale și la intervale se eclipsează (fără pârâirea pe care sântem obișnuiți să o asociem inconștient la ideia flacărei) pare că măresc tăcerea și pacea nopței și că deschid sufletul unei suave melancolii, unui dor fermecător de topire în universala tăcere a naturei, cruda fiară care adoarme. Însă (fiară și mai nobilă și mai crudă!) spiritul nostru nici măcar atunci nu-și găsește pace și se chinue într'un amar tumult de amintiri, într'un nefolositor și zadarnic dor de pace. Sentimentul acesta știu să-l exprime foarte bine Leopardi în *Ricordanze*, când întors spre *„le vaghe stelle dell'orsa”*, amintește gândirile *„imense”* pe care noaptea le inspiră, când

... tacito, seduto in verde zolla,
delle sere *ei solea* passar gran parte
mirando il cielo, ed ascoltando il canto
della rana rimota alla campagna!
e la lucciola errava appo le siepi
e in su l'aiuole, susurrando al vento
i viali odorati, ed i cipressi là nella selva.

— cam acelaş sentiment trebue că l încercă Dante exilatul, privind de pe înălţimea cine ştie cărei coline din Italia, acea privelişte care şi azi în liniştitele seri de vară se poate contempla de pe dealurile din Fiesole şi pe care el o observase cine ştie de câte ori. Şi nu o exprimă de cât în armonia obosită şi vagă a versului prin care sufletul cititorului se deschide unor impresiuni a căror pricină de a fi, ar cerceta-o în zadar în cuvintele pe care acea musică le întovărăşeşte. Cu totul altceva îl preocupa pe el şezând pe vârful colinei şi rumegând „nell'alta fantasia" minunata şi înfiorătoarea scenă infernală. Acea tăcută şi luminoasă visiune nocturnă va da (combinându-se cu un pasagiu din Sf. Iacob, care numeşte *„inflammata a gehenna"* limba răilor consilieri) naştere minunatei picturi de peisagiu noptatec, care, de la primele cuvinte ne cucereşte şi rămâne fixată în minte cu acele „saldi chiovi" a căror forţă şi taină numai capo d'operile pare că le posedă.

„Câţi licurici sunt cei pe care ţăranul, odihnindu-se vara „pe colină, îi vede rătăcind jos în vale când, abia a „început să insereze, musca cedează câmpul ţânţaru„lui; tot de atâtea flăcări văzui luminată a opta bolgie „când (înaintând mereu spre vârful arcului) ajunsei într'o „parte de unde însfârşit putui să deosebesc fundul şanţului."

Şi aci o comparaţie biblică care lui Dante trebue să-i fi venit în minte mai mult din baso-reliefurile mormintelor creştine pe care le văzuse în Arles, de cât din paginele îngălbenite ale Sfintei Scripturi. Acele flăcări în adevăr ascundeau fiecare un păcătos, după cum privirilor lui Eliseu apăru, înfăşurat într'o mare limbă de foc, carul lui Ilie înălţându-se spre cer. In legătură cu aceasta, povestesc sfintele cărţi cum că, bătându-şi joc câţiva copii de el pentru că plângea, el îi blestemă şi pe dată eşiră din pădurea vecină nişte urşi care sfâşiară patru zeci şi doi din acei copii. De aceea Dante continuă în acel stil concis care într'un singur vers cuprinde o întreagă povestire biblică şi pe care îmi

pare rău că trebue să-l conrup cu sărmana-mi proză, pentru a-l face accesibil:

„Şi ca acela care se răzbuna cu urşii, văzu carul lui Ilie în „clipa în care se ridica de la pământ, când caii se înălţară spre „cer, înfăşurat într'o limbă de foc aşa fel încât ochii lui urmă-„rindu-l în înălţime nu deosebeau altceva decât o văpae sin-„gură care în chip de nor se înalţă în sus de la pământ spre „cer, — tot aşa fiecare din acele flăcări se mişca în golul şan-„ţului şi nici una nu arăta furtul, totuşi fiecare ascundea un „păcătos".

Scena atrage cu atâta vehemenţă la sine pe poet, că dacă nu s'ar fi apucat cu mânele de eşitura unei stânci, ar fi căzut jos: şi atunci Virgiliu care-l vede aşa de absorbit, începe să-i tălmăcească cum fiecare din acele limbi de foc ascunde un spirit înşelător. Acest lucru Dante îl înţelesese foarte bine, singur, prin acea intuiţie specială care ne face să înţelegem de la prima aruncătură de ochi, ceea ce într'un chip sau altul ne priveşte pe noi înşine.

Atenţiunea neobişnuită şi neobişnuitul interes al lui Dante pentru această specie de păcătoşi, sunt o probă mai mult de primejdia pe care o simte vag că şi el ar putea să cadă în aceeaş greşeală, — primejdie, pe care o simbolizează şi cu putinţa aceea de a se prăbuşi în fundul şanţului, dacă nu s'ar fi ţinut cu putere de stâncă. In acelaş chip simbolizase în bolgia hoţilor banului public (barattieri) acuzarea ce-i aduceau Negrii florentini de a fi delapidat averea comunei şi că fugise de pedeapsă. Ştie prin urmare foarte bine de ce fel de păcătoşi este vorba, cu atât mai mult că-i vin în minte numeroasele pasagii din autorii sfinţi ce compară limba înşelătoare cu o flacără infernală. De cu totul altceva însă nu reuşeşte să-şi dea socoteală, şi, ca în al cincilea cânt al luxurioşilor, atenţiunea îi este atrasă de doi care se ţin îmbrăţişaţi în vijelia care-i târăşte şi-i izbeşte cu putere de pereţii infernului? — astfel, printre atâtea luminiţe cu desăvârşire asemănătoare una alteia la formă şi mărime, una a căreia flacără se desparte în două limbi în felul aceleia pe care Sta-

ţiu ne povesteşte că se desprinsese din rugul lui Eteocles şi Polinices, atrage toată curiositatea poetului care intreabă pe Virgiliu.

„Acolo inăuntru" răspunde iubitorul conducător mereu gata să invioreze pe şcolar şi să-i indeparteze îndoelile cele mai chinuitoare, „acolo inăuntru sânt chinuiţi Ulise şi „Diomede, cari impreună răpiră pe Palladium şi impreună „intrară in calul troian, aşa fel că sunt uniţi in aceiaşi pe„deapsă, după cum fură uniţi in greşeală. Acolo se mai „ispăşeşte cursa prin care Ulise reuşi să descopere pe „Achille in tânăra tovarăşă a Deidamiei, care şi moartă se „plânge de infidelitatea amantului ce-şi uitase de rostitele „jurăminte".

E vorba prin urmare de Ulise şi Diomede!

Dante, care e plin de admiraţie pentru antichitatea clasică şi pentru eroii despre ale căror fapte de necrezut Virgiliu şi Ovidiu (şi in cazul nostru Tibul[1] i-au vorbit; Dante, care ştie pe dinafară „tutta quanta" Eneida şi a citit cu atenţie pe Staţiu şi Lucanus; Dante, care imprumută de la Ovidiu şi culori şi inspiraţie şi episoade, Dante, in a cărui memorie venea, in acele momente, acea pentru el mişcătoarea scrisoare a Penelopei către Ulise care este prima dintre Heroides, şi care (deşi neglijată de comentatori) reprezintă cu toate astea unul din multiplele izvoare ale episodului lui Ulise; Dante, care se recunoaşte datornicul „frumosului stil care i-a făcut cinste" Eneidei, in care „arătă tot ce putu limba noastră"[2]; Dante, a cărui iubire pentru antichitatea clasică ajunge până a introduce in Infernul său personagii mitologice ce la prima vedere par'că nu sunt la locul lor in architectura teologică a Poemei; Dante, al cărui entusiasm pentru eroi, filosofi şi poeţi păgâni il face să schimbe concepţia *limbului* catolic şi să creeze aci un loc pentru mariie

1. *Eleg.* IV, I, 79.
2. *Limba nostră* (a Italienilor) este pentru Dante, *limba latină*, in care e scrisă *Eneida*.

spirite păgâne, cu riscul de a fi acuzat de erezie; Dante, în sfârşit, care pune pe Staţiu în Purgatoriu cu scuza că a crezut în Cristos ce are să vie şi pe Traian în Paradis pentru dreptatea lui; — Dante la auzul acelor două nume aşa de celebre nu poate să reziste şi roagă pe Virgiliu să facă aşa fel ca acele suflete să poată să-i vorbească. Şi nu numai atât, dar dorinţa lui e aşa de puternică, în cât el se apleacă spre dubla flacără şi roagă pe Virgiliu cu o triplă rugăciune care ar vrea *„să aibă puterea de o mie"*

„Dacă pot să vorbească, ascunse cum sânt în acele flăcări, „te rog şi iar te rog ca rugăciunea mea să facă cât o mie, „ca tu să nu'mi refuzi de a satisface această dorinţă a mea, „aşa în cât despicata flacără să vie aci aproape. Vezi bine „că dorinţa mea este aşa de puternică, că eu, urmându-i „impetuositatea, mă aplec către flacără".

Virgiliu îi sfătueşte să se abţie, făcându-l atent că Ulise şi Diomede sânt greci şi poate n'ar vrea să asculte graiu-i vulgar.

Comentatorii caută să explice acest pasaj, în adevăr cam obscur, al Commediei, închipuind că acele suflete ar fi ascultat mai cu dragă inimă cuvântul lui Virgiliu (adică al unui antic) de cât al unui modern cum era Dante, însă vorbind drept, explicaţia aceasta nu ni se pare tocmai convingătoare. Mai bine interpretează Chiappelli care spune că Virgiliu „cântând războiul troian şi faptele eroilor, în anume chip, bine meritase de la ei"[1]. Nu era prin urmare ca Dante un necunoscut şi lui acele spirite i-ar fi răspuns de sigur cu mai multă bună voinţă de cât celui dintâi venit. Totuşi mie, confruntarea cu alte pasagii din Commedia în care Dante se arată în aşa fel preocupat de verosimilitate, că încearcă să facă verosimilă şi să pue de acord cu legile acestei lumi a noastră şi minunea, creind o nouă fisică şi meteorologie în-

1. **Chiappelli**, op. cit., p. 13.

fernală,—mă face să mă gândesc la o explicaţie şi mai simplă. Ulise şi Diomede nu ar fi înţeles (sau poate ar fi dispreţuit) toscana lui Dante. La rigoare nici chiar latina lui Virgiliu n'ar fi fost în stare s'o înţeleagă, fiindcă „il gentil seme dei romani" eşise tocmai, ca să ne slujim de cuvintele lui Dante, din acel „agguato del cavallo" al cărui bir cei doi greci îl plătesc în dubla flacără. Ulise şi Diomede nu puteau prin urmare să cunoască limba unui popor care nu exista încă. Dar lăsând de o parte că Dante nu ne lămureşte de ajuns asupra graiului ce se vorbeşte în Infern şi asupra putinţei de înţelegere între fiinţe vorbind limbi diferite, nu este aci cazul să subtilizăm prea mult. In ochii lui Dante, Ulise şi Diomede trebuiau să apară, prin unul din acele anacronisme aşa de comune în operile medievale, aproape contemporanii lui Virgiliu şi în stare prin urmare să înţeleagă limba celor chiemaţi *raptores mundi* şi de a-i putea răspunde în ea. Citaţiunile greceşti pe care el le găsea în Tullius al lui, trebuia să-l facă să se gândească la o anume reciprocitate, prin care, dacă latinii mai culţi vorbeau şi scriau greceşte, era de bănuit că şi grecii înţelegeau limba lui Cicerone şi Virgiliu. Insă problema limbei, (vom [illegible] internaţională) care se vorbeşte în Infern, în Purgatoriu şi Paradisul dantesc, merită să fie aprofundată şi nu e uşor de rezolvat. Când ne gândim că Dante pune în gura lui Virgiliu provincialisme lombardine, ca şi cum Virgiliu ar fi fost un contemporan (nu numai consătean) al lui Sordel, că face să vorbească în provansală pe Folquet din Marsilia şi pe Cacciaguida în latină,—trebue să conchidem că avea ideile lui asupra acestei chestiuni; şi e deci trebuincios şi de datoria criticei dantesci (care s'a pierdut prea mult în reconstituirea originelor ciudatului graiu pe care poetul îl pune în gura lui Pluto şi Nembrod) de a rezolva această problemă de filologie infernală cu mult mai importantă de cât „*Pape Satan*" al lui Pluto, ca una ce se leagă de ideile lui Dante asupra originei limbei şi asupra relaţiilor pe care credea el

să le vede între limbele romanice și limba mumă, latină. Evitând însă de a intra mai adânc într'o astfel de chestiune, care ar fi vrednică de cercetare, și mulțumindu-ne de a o fi atins în treacăt, să reluăm expunerea noastră de la punctul unde am lăsat'o. Stabilit fiind că vorbitorul trebuia să fie Virgiliu și nu Dante, îndată ce flacăra ajunse în rătăcirea ei vagabondă la mică distanță de poeți care o priveau din vârful stâncei, Dante auzi pe Virgiliu vorbind în chipul următor:

„O voi ce într'o singură văpae suferiți aceiași pedeapsă, „dacă când-va pe lume am binemeritat de la voi, atunci „când scriei măreţele versuri ale Eneidei, dacă, vre-odată, „repet, ajutai în vreun fel (puțin sau mult), să străbată „urmașilor faima voastră,—vă rog nu fugiți, și unul din voi „să mă deslușească pe mine și pe acest tovarăș al meu, de „sfârșitul ei, povestindu-ne unde a murit"

Sântem la punctul culminant al episodului. În marea tăcere a așteptărei care urmează acestor vorbe, vin în mintea lui Dante[1] cuvintele lui Ciceron (De Officiis, III, 10) care aprinsese așa de mult curiositatea lui: „Lui Ulise nu-i plăcu să domnească și să trăiască în trândăvie în Itaca cu părinții, cu soția, cu feciorul". Nu-i plăcu! Se reîntoarse așa dar din nou la mare! Încotro întinse pânzele! Ce pământuri văzu! Unde îl prinse moartea! — La toate aceste întrebări așteaptă Dante un răspuns.

Și iată că, în acea tăcere flacăra începe să se clatine, și cea mai mare limbă (Ulise) să vibreze, pe când dinăuntru se aude eșind puțin câte puțin un murmur confuz, care în curând se face mai deslușit și se determinează și se articulează în cuvinte. Flacăra vorbește și vorbind șerpuește și se zbate ca o limbă de foc:

„Îndepărtate fiind farmecele Circei care mai mult de un an „mă reținu la Gaeta (căreia Enea nu-i dăduse încă numele „doicei lui), nici iubirea părintească pentru tânărul Tele-

1 Cfr. **Fr. Torraca** în *Bullettino della Società Dantesca Italiana*, N. S. vol. II, fasc. 9–12, p. [illegible].

„mac, nici respectul filial pentru bătrâneţea lui Laerte, „nici iubirea pentru a mea castă şi înţeleaptă Penelopa „nu putură să învingă focul ce mă ardea de a ajunge „cunoscător al lumei şi al valorei şi al viţiilor oamenilor. „Nu îndreptai deci prora spre întoarcere, ci desfăşurai pân-„zele spre largul oceanului nesfârşit, numai cu o mică „corăbioară şi cu puţini tovarăşi ce mi mai rămaseră după „atâtea naufragii şi primejdii îndurate. Văzui astfel amân-„două ţărmurile Mediteranei până în Spania şi Maroc, in-„sula Sardinia şi altele pe care această mare le scaldă şi în-„conjoară. Când ajunserăm la coloanele lui Ercule, după ce „lăsarăm în urmă, Sevilla la dreapta şi Ceuta la stânga, atât „eu cât şi tovarăşii mei eram bătrâni şi inceţi. Atunci numai, „le zisei lor: „Fraţii mei, cari prin atâtea mii de pericole aţi „ajuns cu mine la cel din urmă liman apusean al lumei lo-„cuite, nu refuzaţi de a încerca în scurtul timp ce ne mai „rămâne de petrecut pe pământ (şi este aproape scurta ve-„ghe a morţei) să cunoaşteţi lumea care se întinde dincolo „de aceste coloane. Gândiţi-vă la nobleţea firei voastre o-„meneşti! Socotiţi că n'aţi fost creaţi ca să trăiţi viaţa in-„conştientă a animalului, ci aceea supranaturală a raţiunei „şi virtuţei!" —Cu această scurtă vorbire, făcui aşa de dornici „pe tovarăşii mei să mă urmeze, că cu greu aşi mai fi pu-„tut să-i opresc. In liniştea dimineţei, întoarserăm prora din-„colo de hotarele trase de Ercule ca nici un om să nu treacă, „şi, ţiind mereu spre stânga, ne luarăm sborul lopătând. De „cinci ori se reaprinse şi de cinci ori se stinse lumina „sub lună, când ne apăru un munte, care, din pricina înde-„părtării, ni se părea de culoare aproape neagră. Mi se păru „aşa de înalt că nu-mi aminteam să mai fi văzut vre unul „la fel. Un strigăt de bucurie ne eşi din piept când îl vă-„zurăm; dar în curând bucuria noastră se schimbă în plâns, „fiindcă de pe pământul cel nou se deslănţui o furtună nă-„prasnică care izbi în proră vasul nostru. De trei ori îl făcu „să se învârtească cu apa ce-i era împrejur; la a patra oară

„pupa se ridică şi prora se scufundă după cum fu placul Cui-„va[1] (Dumnezeului), până ce marea se închise peste capul „nostru".

Cu acest vers de o armonie înceată şi gravă, se închee episodul.

„Afară de aceasta, nici un alt indiciu în cuvintele eroului de durere, de părere de rău, de căință. Pe când povesteşte, răsar pe rând în minte şi se fixează cu putere în memoria noastră, imaginea corăbiei care străbate singură imensitatea oceanului fără să se oprească, a muntelui întunecos pe neaşteptate apărut, a furtunei care face să se învârtească nava şi valurile şi corabia înghiţită de vârtej şi marea din nou unită şi liniştită; şi totul este povestit şi zugrăvit de el cu seninătate desăvârşită ca şi cum n'ar fi fost el eroul dramei"[2].

Astfel întinsa aripă a geniului dantesc se întinde cuceritoare spre un pământ necunoscut de el, unde astăzi numele lui răsună iubit şi venerat şi naufragiul lui Ulise deschide drumul sborului, nu mai „nebun" de astă dată, al navelor lui Columb![3]

---

1. Niciodată Dante nu pomeneşte în *Infern* numele lui Dumnezeu.

2. **Francesco Torraca**, *La Divina Commedia di Dante Alighieri nuovamente commentata*, Roma-Milano, *Società editrice Dante Alighieri*, 1905, p. 216.

3. Cfr. **Gaspare Finali**, *Cristoforo Colombo e il viaggio d'Ulisse nel poema di Dante*, Città di Castello, 1895.

II

Cari sunt isvoarele[1] episodului? Multe şi nici unul; multe dacă am vrea să ţinem seamă de particularităţi neinsemnate; nici unul, dacă am privi la intregul puternicei şi indrăsneţei concepţiuni dantesti.

Vagi tradiţiuni despre pământuri locuite dincolo de colóanele lui Hercules, nu lipsesc in autorii clasici: „Legendele an„tice despre *insula Atlantida* sau despre *insula Fericiţilor*, „vaga dar constanta tradiţiune despre un pământ antartic, „când socotit ca locuit, când crezut ca inospitalier şi pustiu, „care dela cunoscutele versuri ale lui Seneca se transmite „până la Ristoro d'Arezzo, la Fazio degli Uberti, la Petrarca „mai târziu; toate aluziunile vagi la o tradiţiune despre sfâr„şitul lui Ulise in mările Occidentului in scriitorii decadenţei, „in Tibul, Seneca, Tacit, Pliniu şi Claudian, — toate a„cestea" zice Chiappelli[2] „trebuiau să apese ca un bogat „isvor de amintiri antice in mintea poetului".

Când insă considerăm că in tibulianul:

> ille per ignotas audax erraverit urbes
> qua maris extremis tellus excluditur undis,[3]

---

1. Cfr **Schuck**, *Dante's classische Studien* in *Neue Iahrbücher für Philolog.*, vol. XCII (1865), pag. 272—74. — **Fornaciari**, *Studi su Dante*, Firenze, 1883. — **Meyer**, *Der Ursprung d. Odysseus-Mythus* in *Hermes*, 1895, p. 241. — **Cesareo**, *L'evoluzione storica del carattere d'Ulisse* in *Rivista di Storia Antica*, Messina, 1899, fasc. II—IV. — **Fearon**, *Dante and Paganism* in *Ninetheenth Century*, XLIII, pag. 301—311. — **Moore**, *Studies in Dante*. I Ser. *Scripture and classicals authors in Dante*, Oxford, 1896, p. 264. — **Bonassisi**, *L'Ulisse dantesco* in *Atti della R. Acc. di Archeologia, Lettere e Belle Arti di Napoli*, 1880.

2. *Op. cit.*, p. 24.

3. *Eleg.*, IV, 1, 79—80

se pune ca limită călătoriei lui Ulise chiar acele coloane, a căror trecere Dante o socotește ca o glorie pentru eroul lui „nimicitor de oameni și orașe" — când ne gândim că Seneca la urma urmelor nu ne spune[1] decât că este posibil că Ulise să fi navigat și pe mări necunoscute nouă, și că Claudian[2] nu face altceva decât să reia versurile lui Tibul și să pue și el dincoace[3] nu dincolo de renumitele coloane, locul *„oceani praetentus aquis"* unde se povestește că Ulise *„sanguine libato, populum movisse silentem"* — când în sfârșit se consideră că ceeace formează adevărata noutate a episodului dantesc, anume renunțarea eroică și conștientă la afecțiunile familiare, lipsește cu desăvârșire la predecesorii lui; „bogatul izvor de amintiri antice" se reduce după cum se vede la ceva cu totul neînsemnat.

Mai trebue să fi contribuit la construirea episodului „amintirile de povești minunate auzite poate de copil, despre călătoriile făcute de Normanzi și de Saxoni, despre acele mari odisee călugărești de care se legau numele lui St. Brandan și St. Maclov, călători în căutarea insulelor Norocoase unde se găsea Raiul pământesc; sau despre călătoriile legendare de mai târziu ale lui Merlin Magul, Hugon de Bordeaux și ale lui Ogier Danezul; — toate aceste legende, toate aceste poeme ale mării trebuiau să plutească în fantasia aducătoare aminte a lui Dante și să dea elemente și motive nouă concepției sale"[4].

De sigur, dar mai mult încă trebui să miște aprinsa fantasie a poetului povestirea transmisă nouă de cronicarii genovezi despre două nave construite de Ugolino Vivaldi și Teodosio Doria, care în preajma anului 1221 trecură

---

1. *Epist. moral.*, 2, 3: «Non vacat audire utrum Ulysses inter Italiam et Siciliam jactatus sit, an extra notum nobis orbem».
2. *In Ruf.*, I, 123.
3. Claud., *op. cit.*, *loc. cit.*: „Extremum qua pandit Gallia litus".
4. Chiappelli, *op. cit.*, p. [illegible].

dincolo de coloane fără să se mai aibă veşti despre ei [1]. La 1300, când Dante se gândea să întreprindă sub conducerea lui Virgiliu călătoria lui supra-omenească, nu se pierduse încă ecoul faimoasei fapte şi Pietro d'Abano [2] într'adevăr pomeneşte, văitându-se, că „după trei zeci de ani, nu mai sosise veşti dela acele galere îndrăzneţe".

Iată deci adevăratele isvoare ale episodului dantesc: cutezarea a doi marinari genovezi, care, luând-o înaintea lui Columb, se avântară într'un sbor cu atât mai minunat cu cât nu este imaginar ca cel al lui Ulise. Căci, chiar dacă n'am putea să ne lipsim de isvorul scris, va trebui atunci mai mult decât la pasagiul Epistolelor lui Horaţiu în care se vorbeşte [3] de Ulise, ca de un „exemplar", de „quid virtus et quid sapientia possit"; sau la acel mai cunoscut al lui Cicero [4], în care se zice că lui Ulise nu-i plăcu „regnare et Ithacae vivere otiose, cum patre, cum uxore, cum filio"; va trebui, după cum cu drept cuvânt observă Torraca [5] să ne referim mai curând la un alt pasaj din Cicerone [6] în care i se atribue lui Ulise «o vie dorinţă de a şti, superioară în el iubirei de patrie, pentru care lucru fusese tocmai ispitit de către Sirene» şi mai cu seamă la următoarele cuvinte din Alexandreis [7] lui Gautier de Lille (sec. XII) care conţin în germene toată „l'orazion piccola" a lui

1. Cfr. G. Finali, *Cristoforo Colombo e il viaggio d'Ulisse nel poema di Dante*, Città di Castello, 1895, şi recenzia lui R. Bonghi în *Cultura* din acelaş an. Celesia, (*Dante in Liguria*, Genova, 1865), crede că Dante a luat ideea acestei călătorii a lui Ulise dela genovezul Andalò di Negro, foarte învăţat în astronomie, sau dela Pietro Visconti, autorul a opt hărţi nautice, care împodobesc astăzi Biblioteca Imperială din Viena. Cfr. Chiappelli, *op. cit.*, p. [illegible]

2. Cfr. S. Ferrari, *I tempi, la vita, le dottrine di Pietro d'Abano*, Genova, [illegible], pag. 376.

3. Ep. I. *Ad Lollium*

4. *De officiis*, III, 26.

5. *Bullettino della Soc. Dant.*, N. S., II fasc. 9—12, p. 26 din extras.

6. *De finibus*, V, 18 § 49.

7. [illegible] şi urm.

Ulise dantesc: „Haidem” zice Alexandru soldaţilor lui după „cucerirea Lidiei, „haidem să căutăm popoarele dela antipozi, „care stau sub alt soare, pentru ca gloria şi virtutea voastră „să nu neglijeze să capete experienţa despre vre un lucru prin „care să poată creşte în faimă şi merita cântec perpetuu” [1].

Dacă însă în acesta şi în alte pasagii regăsim pe Ulise dornic de a şti, sau pe Ulise călător, — degenerat în tradiţiunea alexandrină de mai târziu într'un fel de jidov rătăcitor al antichităţei [2] — particularitatea mai mişcătoare a bătrânului care, ajuns aproape de moarte, când de obicei viaţa ni se pare comoara cea mai scumpă, o aruncă într'o aventură pe care el o prevede mortală, din dorinţa de a o întrebuinţa pentru cea din urmă dată într'o faptă generoasă; — această particularitate care pune pe Ulise dantesc mult deasupra lui Ulise al lui Cicerone şi deasupra lui Alexandru din antica poemă franceză,—nu ni se întâmplă s'o regăsim în nici unul din izvoarele episodului de care ne ocupăm.

Cât priveşte apoi pe Ulise homeric, este evident că e cu totul opus celui dantesc. Cel homeric „îndură nesfârşite necazuri pe mare” pe când se „se trudeşte să scape viaţa şi să pregătească o întoarcere fericită tovarăşilor”, cel dantesc, într'un mărinimos dispreţ pentru „la piccola vigilia de' nostri sensi”, cum numeşte el viaţa, o aruncă departe de el ca o sfidare Necunoscutului, şi târăşte în nebunu-i zbor „mica ceată” de care nu fusese părăsit. Acela nu dorea decât „să vază încă odată fumul ridicându-se în aer din coşul căminului lui”,— aceasta socoteşte „şi odorul de băiat” şi „mila de bătrânul tată” şi „iubirea Penelopei” mai pre jos de dorinţa de a deveni” cunoscător al lumei şi al viţiilor şi bravurei oamenilor”. Ulise homeric este eroul întoarcerei, cel dantesc al plecărei. Primul este produsul unei concepţiuni senine şi omeneşti a vieţei, pentru care fericirea trebue căutată pe acest pământ şi idealul e la îndemână; al doilea, de o îngrijorare

1. Cfr. **Torraca**, *op. cit.*, *loc. cit.*

2. Cfr. **Meyer**, *Der Ursprung d. Odysseus-Mythus* in *Hermes*, 1895 p. 241 şi urm.

nobilă şi dureroasă pentru care lumea e cuşcă strâmtă pentru aripa dorinţei. „Carpe diem" este deviza unuia, pe când încă în baie şi cu capul încoronat de trandafiri compune o odă ciselată al cărei motiv fundamental va fi „potare et spargere flores"; „Excelsior!" deviza celuilalt, pe când cu părul în vânt, cu picioarele însângerate, atinge unul după altul vârfurile cele mai singuratice şi ameninţătoare, fără să se întoarcă îndărăt ca să asculte cum îl chiamă din vale focurile colibelor. Dintre aceste două concepţiuni ale vieţei, una este fără îndoială mai omenească şi poate chiar mai logică; cealaltă cu mult mai nobilă şi mai înaltă. Intre Ulise pagân, care la urma urmelor nu face altceva decât să îndrepte prora către un obişnuit liman omenesc: insuliţa „aspră, improprie de crescut cai", mic punct pierdut în oceanul nesfârşit,—şi Ulise dantesc care împinge fragila-i barcă dincolo de hotarele lumei cunoscute, înspre infinitul unui sbor fără întoarcere,—este o prăpastie: aceeaşi care desparte sufletul antic de cel modern. *Eroul* homeric este un *om*; *omul* dantesc se ridică la demnitatea unui *erou*.

Nu trebue deci să ne mirăm dacă dela Tennyson la Graf, dela Longfellow la Pascoli, dela Carducci la D'Annunzio, poeţii moderni s'au simţit atraşi de minunatul subiect şi au căutat să eternizeze şi ei în frumosul metal „aere perennius" al unei lirici înaripate, gestul îndrăsneţ al celuia care, sfidând misterul, bătu la „poarta Viitorului". Primul în timp este Tennyson, al cărui *Ulysses*, îmi place să vi-l citesc aci tradus, pentru ca să vă faceţi o idee de cum vocea lui Dante găseşte dealungul timpului şi spaţiului, un ecou în inima unor poeţi ce nu sunt de acelaş sânge cu noi şi au adesea o concepţie asupra vieţii, destul de deosebită de a noastră.

ULYSSES.

Puţin foloseşte ca, rege neocupat,
La vatra liniştită, printre stâncile sterpe,
Având alături o nevastă bătrână, eu să impart
Legi nepotrivite unui popor sălbatec,
Sgârcit, care doarme, mănâncă şi de mine nu ştie

Nu mă pot sătura de a călători; voiu soarbe viața
Până la drojdie: m'am bucurat de toate vremurile
Mult, am suferit mult și cu cei
Ce mă iubeau și singur; pe țărm și când
Ploioasele Hyade supărau marea întunecată
Numele-mi e cunoscut de toți,
Căci rătăcind cu inima însetată
Multe am văzut și-am învățat: cetăți de oameni
Și obiceiuri, clime noi, adunări, guvernăminte,
Eu însu'mi neînsemnând puțin, și cinstit între toți;
Și-am gustat plăcerea războiului cu prietenii mei
Departe, pe câmpurile bătute de vânt ale Troiei.
Sunt o părticică din tot ce-am întâlnit;
Dar orice cunoștință este doar un arc prin care
Strălucește lume nestrăbătută al cărui orizont piere
Mereu când mă apropiu.
Ce trist e să te oprești, să sfârșești,
Să ruginești fără a fi lucit vre'odată,
Să nu strălucești când ești întrebuințat!
Să răsufli nu e destul ca să trăești. Vieți peste vieți
Ar fi prea puțin, și mie din a mea
Puțin îmi mai rămâne; dar orice ceas câștigat
Din veșnica tăcere, e ceva mai mult,
Aduce lucruri nouă, și ar fi josnic
Ca eu să mă păstrez pentru câțiva ani,
Când sufletul meu trist e însetat de dorința
De a urmări știința ca o stea care apune
Până dincolo de hotarul gândirei omenești.
Acesta este fiul mieu, fiul mieu Telemachus,
Căruia îi las sceptrul și insula,—
Mult iubit de mine, pe care-l aleg să îndeplinească
Astă însărcinare: să îmblânzească prin înțelepciune
Un popor aspru și, încetul cu încetul,
Să-l aducă la bine și la ce e folositor
El e fără nici o vină; își va îndeplini
Datoriile obișnuite, va arăta
Probe de iubire și va adora,
Pe cât se cuvine, zeii casei,
Cât timp eu voiu fi dus. El vede de munca lui, eu de a mea.
Acolo este portul: barca își umflă pânzele.
Colo se întunecă mările întinse și posomorâte.
Marinarii mei, suflete cari ați muncit, v'ați trudit și-ați gândit ca mine,

Care aţi primit cu aceeaş voe bună
Tunetele şi lumina soarelui, întâmpinându-le
Cu inimi deschise şi frunţi limpezi; voi şi eu suntem bătrâni,
Însă vârsta înaintată tot mai are onoarea şi munca ei.
Moartea sfârşeşte totul; însă înainte de sfârşit, ceva,
Vreo nobilă faptă mai poate fi săvârşită,
Potrivită oamenilor ce s-au luptat cu zeii.
Printre stânci încep luminile să strălucească;
Ziua lungă piere; luna se urcă încet; adâncul
Geme împrejur cu multe glasuri. Veniţi, prieteni!
Nu e târziu să căutăm o lume mai nouă!
Lopătaţi şi, stând la rând, să loviţi
Brazdele răsunătoare; căci am de gând
Să călătoresc spre unde scapătă soarele şi unde
Se scaldă stelele Apusului, până voi muri.
Se poate să fim înghiţiţi de vâltoare,
Se poate să atingem insulele Fericite,
Şi să vedem pe marele Achilles pe care l-am cunoscut.
Cu toate că mult ne-a fost luat, mult mai ne rămâne, cu toate
Că nu mai avem acea putere care în zilele trecute
Mişca cerul şi pământul,—ceeace suntem, suntem;
Inimi tot atât de viteje şi de oţelite,
Slăbite de timp şi soartă, dar tari în voinţa
De a lupta, a căuta, a găsi şi a nu ceda.

Afară de forma oratorică, ici colo cam afectată şi retorică (*Iată, fiul meu...*. *Portul e colo....* *Ce trist este a se opri*) acest mic poem al lui Tennyson are frumuseţi care, amintind pe alocuri pe *Bruto Minore* şi *Ultimo Canto di Saffo* ale lui Leopardi, oferă mai mult decât odată lui Pascoli şi lui D'Annunzio, tema unui minunat motiv poetic. Lui D'Annunzio (ca să nu vorbim de versuri isolate ca spre pildă: *Nu e nici odată târziu spre a cerceta Necunoscutul*) i-a dat inspiraţia largă şi mai cu seamă sfârşitul acelei minunate lirice ce este *L'Otre (Burduful)*:

Mulţi umori, pur sau descompuşi,

Cunosc în generaţiunile lor
Dezrobite, apa, laptele, untdelemnul [illegible]
Cunosc sângele omenesc şi cunosc suflarea lui Pan;
Şi cunoscui metamorfozele sunetelor.

Mai mult nu pot să mai trăiesc!

Tu vezi: sunt bătrân şi nu-ţi folosesc.
Dar este darnic pământul la seiva şi fruntea ta.
Şi tu îl întoarceţi darul tău,
În bucheţul verilor să pui deci vinul meu!

Voi culege în cântece de bucurie,
Cei lase din mustul dulce vinul puternic
Cu vigoarea cea tânără, când va roşi luna.
Tu îmi vei umple pielea aceasta

Să mi-o turnă cel puţin tinereţea
Cea generoasă! Şi încununează-mă cu flori
Sălbatece, şi la cel mai frumos din laurii tăi
Alătură-mi. Oh, cea din urmă frumuseţe!

Dezgropat voi lua în amiaza mare.
Departe se va auzi în lumina adâncă bubuitul.
Şi tu vei zice, cu fruntea curată înclinată:
„Bea darul, o pământ! eu sunt fiul tău."

Lui Pascoli, i-a inspirat pasagiul poate cel mai frumos din „Ultima călătorie" în care ne descrie bucuria lui Ulise, când, ajuns în faţa mărei, zări nava gata de plecare şi pe tovarăşii care-l aşteptau pe ţărm, fermecaţi şi ei de acelaş puternică dorinţă de mări şi pământuri necunoscute:

Şi văzu numa pentru că era gata de drum
Nava şi se învârtea în jurul ei
Precum conducătorul sprinten se învârteşte împrejurul carului,
Înainte de a aduce cei doi cai la ham
Şi, ajuns la prora navei,
Pe pânze văzu plutind în cerc
Pe tovarăşii lui, toţi tăcuţi şi întorşi
Spre mare, bucurându-se de mare,
Pe când primăvăratica adiere blândă

Se arunca fluturând prin bărbile albe.
Şedeau ca de obicei vâslaşii
Bătrâni, tovarăşi ai lui Odiseu, pe ţărm
Şi de care ani îl aşteptau pe mare
Cu tâmplele brumate şi cu nava aurită.

Ceva din Ulise dantesc şi al lui Tennyson are chiar *Voevodul Nenoroc* al lui Victor Eftimiu, când, la sfaturile de cuminţenie ale Archanghelului Gavril, preferă miragiile ce le

oferă aprinsei lui fantesii, călătoria vinovată și frumoasă propusă lui de către Demon, prin luptele și bucuriile vieței.

Cât privește pe D'Annunzio el își aduce aminte de mai multe ori de episodul dantesc. Fie că el scrie în fruntea *Odelor navale* motto-ul eroic de paradoxal: *Navigare necesse est, non vivere*, fie că face pe vâslașii *Navei* să pronunțe profeția îndrăzneață și solemnă: *Inarmează prora și pleacă înspre Lume*,—el are mereu înaintea ochilor barca fragilă a lui Ulise, ce'și îndreaptă prora dincolo de limitele experienței omenești.

Și un nou și mai îndrăzneț Ulise nu este oare chiar pilotul Lucio Polo, care cu toate că bătrân și aproape orb, strigă lui Marco Gratico ce ridică ancora înspre răsărit, să-l ducă cu el în întreprinderea îndrăsneață?

Tinere, pentru constelațiile stelelor
la care atâția ani au fost ațintiți
acești ochi ai mei uscați, ia-mă
și pe mine pe Nava ta! Nu vreau
să sfârșesc printre smâncurile și băltoacele
râurilor. Câte locuri am văzut,
câtă lume, pe întinsul pământ,
ori unde ar fi, tot mereu căutând o soartă
mai bună! De trei ori am naufragiat; de șapte ori
am trecut Columnele, o zi și o noapte am rămas
singur pe o plută în mijlocul mărei;
Am fost amenințat de fluvii,
în goana după corsari, înfometat, însetat,
în frig, în ori și ce strâmtoare. Cine-și mai aduce aminte!
Am dus la Bizanț din Ravena
pe Papa Giovanni pentru Teodoric,
când la Sfânta Sofia și-a făcut Paștele.
Am debarcat Isaurii lui Conon,
caii din Tracia și pe Sângerosul
din micile corăbii la Otranto; am condus
la gura Tibrului corăbiile lui Belizarie
încărcate cu grâne;
am văzut în agonie la Palmaria
pe Papa Silivestru pe pae; pe Goți
sub Circelul ridicând pe scuturi pe Vitige rege,
fugind înaintea lui Totila;
pe Basilio, cel din urmă Consul al Romei.-
Ce-mi folosește! Cine numără lucrurile

se trec! O Navarhe, eu vreau încă
să scrutez de la proră Stelele eterne:
dacă sufletul greșește, inima încercată știe.
Nu mă lăsa să pier între mlaștini,
ia-mă cu tine la mare;
Nu este mai odată târziu pentru a încerca Necunoscutul.
Nu este nici odată târziu spre a merge mai departe.
Și nu te teme; căci cuminţenia mea
a învăţat toate cuvintele, afară de unul.
Nu-ţi voi zice nici odată „Rămâi".

Mai originală este concepţia lui Pascoli, deşi, după cum am văzut, nici lui nu-i lipseşte influenţa lui Tennyson. Însă Pascoli este într'atâta influenţat de cultura clasică, îşi aminteşte şi armonizează aşa de minunat pasagiile (şi chiar fragmentele) poemelor ciclice care privesc pe Ulise,—încât poesia lui capătă o savoare nouă şi (ca de alt fel tot restul *Poemelor Conviviale*) pare scrisă mai curând de un poet grec cu convingeri creştine, părtaş (printr'o intuiţie perfectă) al problemelor şi neliniştelor sufletului modern, decât de un poet contimporan, oricât ar fi trăit într'o continuă tovarăşie spirituală cu cele mai îngrijite şi rafinate spirite ale Greciei clasice şi alexandrine. Totuşi Ulise al lui — trebue s'o recunoaştem — este cel mai modern dintre toţi, şi semnificarea simbolică a poemei e printre cele mai adânci şi dureroase din întreaga lirica modernă.

Eroul antic reface în ea călătoria tinereţei lui, care este chiar aceea a tinereţei lumei şi a sufletului omenesc. Dar, dacă eroul a rămas acelaş, cu aceleaşi viziuni generoase, cu acelaş curaj, cu aceiaş încredere în propriile forţe, mereu îndrăgostit de Circe şi doritor de a revedea pe Polifem şi locurile scumpe prin amintirea faptelor de altă dată;—omenirea este schimbată şi frumoasele basme au fugit din lume la apariţia unui adevăr arid şi trist.

Această concepţie cu totul leopardiană, întinde deasupra poemei un văl de desnădăjduită tristeţe, un dor mâhnit după frumoasele iluziuni fugite, după religiunea naturei întunecată pentru totdeauna de umbra Calvarului, după visurile inocente şi fantezíste ale copilăriei. Oare Ulise nu se înşelă când, printre un-

dele mărei albastre napolitane, crezu că zărește formele ușoare ale sirenelor și că aude cântecul lor ispititor și divin? Sau sirenele au existat în adevăr și încetară să se arate numai când trista psalmodie creștină, acoperind vocile lor divine, le sili să se refugieze înspăimântate în cele mai adânci ochiuri ale oceanului? Poetul ne lasă în îndoiala acestei duble posibilități. Ceva este sigur. Când, plin de înfricoșare, Ulise atinge pentru a doua oară țărmul, la insula Ciclopilor, nu găsește de cât un munte ce fumegă și un păstor cu frica lui D-zeu care, la povestirea lui Ulise, exclamă întors către soția-i: „Nu'ți povestea ceva la fel bunicul tău? de bolovani mari ce, pe vremea lui, muntele arunca în aer?“ Și apoi întorcându-se către Ulise: „Dar de oameni așa cruzi ca cei de care ne vorbești nu am mai auzit povestindu-se și nu cred că ar fi existat. Este cu putință ca un om, ori cât de gigant ar fi el, să aibe atâta putere ca să arunce stânci întregi în mare?“ Oh, da! din nenorocire el s'a înșelat! Visul lui n'a fost de cât fum și vânt! Locurile, ființele, nu mai sunt aceleași. Și tovarășii lui au murit. Numai Calipso trăește și-l așteaptă. Dar eroul naufragiază nu departe de insulă, și frumoasa nimfă, eșindu-i înainte, se împiedică de cadavrul iubitului pe care undele l-au aruncat, sărmană plută, pe pragul peșterei simbolice. Neagra poartă a Tainei se arată în sfârșit larg deschisă pe țâțâni puternice, ca gâtlejul însângerat și fioros al unui monstru orb și crud. Poarta este deschisă, dar nu eroul îndrăsneț și mândru e cel care intră victorios; intră distrugătoarea oricărei frumoase energii omenești: Moartea.

La aceste și la alte concepțiuni artistice, — de care nu este loc să ne ocupăm aci (citez pentru toate, acea carducciană din „Chiparoșii din San Guido“), — dădu naștere episodul dantesc asupra căruia am crezut să vă întrețin astăzi, poate prea pe larg. Glorie poetului care, presimțind timpurile nouă, putu să facă să ne apară nouă, vlăstare târzii, așa de divin acel sbor pe care el în conștința lui de creștin și credincios îl judeca totuși ca „nebun“; glorie artistului care, învingând scrupulele scolasticului, știu să transmită în opera sa sufiarea unei simpatii mărinimoase pentru întreprinderea eroică și rebelă.

III

Dar de ce „nebun", socotește Dante acel „sbor" ce nouă ni se pare așa de divin, și cum poate fi de acord o asemenea judecată cu simpatia de care mai sus spuneam că este caracterizat tot cântul?

Chestiunea stă alături de cea a „muntelui întunecos" din care Dante închipue că se deslănțuește furtuna care sfărâmă nava eroului, munte pe care și eu îl socotesc, cu cea mai mare parte dintre comentatori, unul și acelaș lucru cu Purgatoriul [1]. Cealaltă opiniune, emisă de un învățat german [2] ar consta din aceea că vede în „la montagna bruna" din episodul dantesc, un *quid simile* al faimosului „*montagna della calamita*" [3] de care se povestea că, atrăgând la el cuele și celelalte fierării ale corăbiei, pricinuia moartea navigatorilor. Așa fiind, că o asemenea legendă să fi putut în anume chip influența descrierea naufragiului lui Ulise, e cu putință; dar nu trebue să se uite că în episodul dantesc nava piere, nu pentru că cuele sunt atrase de munte, ci pentru că de acolo se deslănțue o furtună care scufundă prora. Cu acest prilej este de remarcat un fapt ciudat scăpat până acum atenției învățaților, anume că naufragiul lui Ulise dantesc concordă destul și până în anume amănunte, cum spre pildă în acela de a ține spre dreapta muntelui și a vântului,

---

1. Pe care Dante îl închipue tocmai în forma unui munte în mijlocul Oceanului, pe o mică insulă la antipodul Ierusalimului.

2. **Schück**, *Dante's classische Studien* in *Neue Jahrbücher für Philolog.* vol. XCII (1865), pg. 273–76.

3. Făcând parte din grupul insulelor Canare și identificat de unii cu Tenerifa. Cfr. **Della Valle**, *Il senso geografico nella D. C.*, Faenza, Novelli, 1869. Cfr.

și a învârtirei ce face corabia de trei ori împrejurul ei)—cu descrierea omerică a naufragiului lui Ulise lângă insulele Feacenilor. Cât despre mine, lăsând altora explicația unei așa de ciudate coincidențe, mă mulțumesc deocamdată numai de a o semnală, și, revenind la chestiunea care ne privește mai mult, repet că socotesc cu desăvârșire legitimă identificarea făcută de cea mai mare parte a comentatorilor, a „muntelui cenușiu" cu insula Purgatoriului. Mă face să cred aceasta în primul rând acel „mondo senza gente" care se potrivește perfect Purgatoriului, dat fiind, că, în vremea călătoriei lui Ulise, împărăția răscumpărărei nu era încă deschisă sufletelor care n'au murit în păcat prin moartea blândului și îngăduitorului Profet din Galilea; în al doilea rând, terținele Purgatoriului (II, 11 și 12) în care se descrie sosirea sufletelor, și mai ales versurile:

Vedi che sdegna gli argomenti umani,
Sì che remo non vuol nè altro velo
Che l'ale sue, tra liti sì lontani,

care nu se pot opune decât cuvintelor:

Dei remi facemmo ala al folle volo

din episodul lui Ulise.

In Purgatoriu, așa dar, se ajunge prin mila lui D-zeu, iar nu prin voință omenească. Iată semnificarea alegorică a „vasului iute și ușor" opusă „corăbiei" lui Ulise îngreuiată de oameni și purtată de lopeți, și iată de ce Dante numește „nebun" acel zbor făcut cu aripa neîncercată și pământeană.

Și atunci aud zicându-mi-se, de ce atâta simpatie pentru anticul erou și curagioasa-i întreprindere?

Motivul există, și este de așa natură, încât să ne facă să apară acest cânt dintr'un punct de vedere cu totul nou, care ne va desvălui noui și mai adânci frumuseți.

In Dante, omul modern luptă încă cu cel vechiu și ar fi un anacronism de neiertat dacă am socoti că, cititorilor contemporani, episodul lui Ulise ar fi făcut acelaș efect pe care ni-l face nouă. Probabil însuși Dante nu-și dădea pe deplin

socoteală, de frumusețea concepției lui artistice, așa că, i-s'ar putea aplica foarte bine cuvintele pe care le-a spus într'o zi Heine, despre Cervantes anume că: „pana geniului e totdeauna mai îndrăzneață de cât însuși geniul și sboară dincolo de intuiția clipei". Concepția morală, într'adevăr, pe care Dante o avea despre viață, era adânc deosebită de cea care împinge dincolo de hotarele lumei cunoscute pe eroul nemuritoarei lui poeme. Și este mărturie episodul următor (Inf. XXVII) al lui Guido di Montefeltro, care reprezintă, s'ar zice, reversul celui lui Ulise, și mai ales pasagiul din *Convivio* în care este lăudat Lancelot și Guido că nu au vrut să intre „cu pânzele întinse" în împărăția de dincolo de mormânt, și că au coborât la timp „pânzele lumeștilor aspirații". Dintre cele două soluții ale vieței, Dante, creștinul și teologul, alege prin urmare pe aceea de a nu intra cu pânzele desfășurate în împărăția morței. Laudă prin urmare pe Guido („il nobilissimo nostro latino") și blestemă pe Ulise. Aceasta, o repet, ca teolog și creștin. Ca om și artist, nu se poate abține de a nu arăta simpatia lui cea mai vie, pentru Ulise, fiul minței lui și părtașul elanurilor celor mai generoase ale inimei lui mari de om și poet. De aci rezultă ceva destul de ciudat. Anume că Ulise, osândit de teolog, e tratat de poet cu atenție și descris într'o atitudine nobilă și curagioasă, pe câtă vreme montefeltranul lăudat în *Convivio*, e batjocorit chiar de demon pentru iertarea dată de Papa, înainte de a fi săvârșit păcatul:

Ch'assolver non si può chi non si pente,
Nè pentere e volere insieme puossi,
Per la contradizion che nol consente

. . . .

Tu non pensavi ch'io loico fossi!

De păcatul lui Ulise, nici nu se vorbește;—de cel al montefeltranului e plin tot cântul care-l privește. Îndrăzneala lui Ulise nu e vorbită de rău de cât cu un „folle", care, pe deasupra, e pus în gura eroului însuș și contribue prin ur-

mare a ni-l face simpatic.—hotărârea lui Guido de a „lăsa pânzele şi de a strânge frânghiile,“ lăudată de Dante teologul în *Convivio*, nu izbuteşte să mişte pe Dante artistul, care par'că revarsă asupra lui toată ura pe care o are pentru Bonifaciu. Lui Ulise toate mângâierile; lui Guido fierea şi batjocurile.

Cum se explică o purtare aşa de diferită?

Intru cât priveşte pe sărmanul Guido, am spus ceva mai sus: peste capul lui se deslănţue toată furtuna îngrămădită în sufletul lui Dante împotriva lui Bonifaciu. Dar, în ce priveşte pe Ulise, nu e deajuns nobleţa întreprinderei nici marea dorinţă de a şti, ca să explice cum Alighieri schiţă trăsăturile lui cu o mână aşa de iubitoare. E ceva cu totul deosebit, ceva care atinge pe poet în partea cea mai simţitoare a inimei şi l face să vadă un frate, chiar un ***alter ego***, în creatura minţei lui. Simpatia lui Dante pentru Ulise are, a'şi zice motivul ei de a fi: ***într'o perfectă comunitate de durere***.

Vă amintiţi strigătul desnădăjduit de cetăţean exilat cu care se deschide acest cânt? Prin acest strigăt ***omul*** se adresează pământului, oraşului său, casei lui, feciorilor lui. Este încă surghiunitul de ieri, noul peregrin care se simte „punger d'amore“,

> s'ode squilla di lontano,
> Che pare il giorno pianger che si muore,

omul partidului care intrighează cu ghibelinii ca să reintre în „frumoasa stână“; lovitul de soartă, care se sbate şi blestemă şi chiamă pe Enric al VII-lea să pedepsească Florenţa nerecunoscătoare şi crudă care l izgoneşte de la sânul ei pentru totdeauna! Şi acel strigăt nu e de cât cea din urmă suflare a unui năvalnic vânt de patimă, de acum încolo potolită! Poetul e bătrân şi obosit, deosebit mult de cel de odinioară. Până chiar şi concepţia lui despre lume e de acum încolo deosebită de aceea pentru care aluptat şi a fost învins. Acele patimi politice, acele lupte de partid, acele iubiri şi uri care altă dată il făceau să tremure din toate fibrele, il fac acum să surâdă melancolic.

Să se întoarcă la Florența? La ce bun! De acum înainte e prea târziu ca să mai reînoiască legăturile cu trecutul. Casele lui, ogoarele-i sunt stăpânite de dușmanii săi; rudele, prietenii, femeile iubite, morți sau în surghiun ca el. Și e sărac, și ar „apărea josnic în ochii acelora care îl văzuseră în altă stare[1]". Câți nu s'ar bucura de mândria'lui abătută! Câți nu i-ar arunca în față faimoasele cuvinte: „S'io vado, chi resta, e s'io resto, chi va!" Câți, care la început se socoteau în cinste când aveau o vorbă gentilă de la el, acum n'ar fugi ca de un vulgar escroc? Reintrând în Florența el ar fi fost ca Ulise cerșetor în propriu-i palat, fără nici o siguranță de victorie asupra Procilor și fără ajutorul Minervei gata totdeauna să schimbe în purpură, zdrențele norocosului rival al lui Irus; și apoi... chiar dacă i-ar fi fost cu putință să se întoarcă, când, însfârșit, nerecunoscătoarea ar fi pedepsită?

Così foss'ei, da che pur esser deve,
Chè più mi graverà com più m'attempo!

Îmbătrânind, poetul pierde pe zi ce trece speranța reîntoarcerei, — pe zi ce trece se desface de „țarina care ne face așa de cruzi". Această criză spirituală, prin care „ceeace mai întâi îi plăcu, acum îi e nesuferit", începe aci în al douăzeci și șaselea cânt al Infernului și se împlinește în al șapte-sprezecelea al Paradisului, când, trecând peste orice considerații, se avântă într'un sbor nu mai puțin îndrăsneț și curagios de cât acela al lui Ulise. Din această clipă marea hotărâre e luată. Cuvântu-i străpunge, zdrobește, doboară fără milă

come vento
che le più alte cime più percuote,

disprețuind prefăcătoria, ațâțător de uri! Dante a rupt orice legătură între el și Florența. Corabia lui străbate cântând

---

1. Cfr. *Convivio*, III, 23—27: „Veramente io sono stato legno senza vela e senza governo portato a diversi porti e foci e liti dal vento secco che *vapora la dolorosa povertade e sono vile apparito agli occhi a molti che forse per alcuna fama* in altra forma m'aveano immaginato".

marea tainică de dincolo de mormânt, dar nu naufragiază ca aceea a lui Ulise, grație lui Virgiliu (rațiunea omenească supusă credinței) care stă la cârmă, și privirilor Beatricei (teologia) și Luciei (grația luminândă) care-i luminează asemenea unor constelații divine, norocosu-i drum. Sacrificiu netolositor e acela al lui Ulise, a cărui moarte nu folosește nimănui; martiriu răscumpărător e, acela al lui Dante care, rănindu și de moarte sufletu-i, deschide altora drumul răscumpărărei și al viețe! Ulise sacrifică unei dorințe egoiste de înțelepciune, viața tovarășilor lui pe care-i sugestionează mai mult decât îi convinge, Dante răsfoește tragedia sufletului său sub ochii omenirei.

Căzut în pădurea păcatului, arată altora mijlocul de a eși; câștigând victoria spiritului asupra cărnei, chiamă pe toți oamenii să se bucure de roade. După ce sacrificase idealului său religios politic și moral, o viață întreagă, împreună cu dragostele cele mai sfinte, — pe acelaș ideal îl sacrifică Adevărului. Rupe atunci orice frâu de oportunitate și de prudență; vorbește aproape ca afară din timp și spațiu; lovește, biciuește, bleastemă, amenință. Și nu în general, sau evitând de a deștepta mânia celor loviți. Nu! Papi și Principi, Florentini și Pisani, Guelfi și Ghibelini, Albi și Negrii, prieteni și dușmani de ieri, toți simt puterea biciului lui! Dante „si è fatto parte per sè stesso“: nu mai este un om; e o idee, o forță morală răzbunătoare, un simbol de adevăr și dreptate! Și dacă porțile Florenței i se închid pentru totdeauna, ca apa deasupra capului lui Ulise, — ce-i pasă? Noi, cari „numim antic“ timpul lui, citim azi pe un nobil pământ latin pe care el nu-l cunoscu, versurile divine ale Poemei lui nemuritoare; ne încălzim la gândul de a fi ca el „gentil seme de' Romani“; făgăduim umbrei lui mari de a ține totdeauna în cinste adevărul și dreptatea, și, după ce am ridicat pentru o clipă vălul minunat de poesie și lumină cu care a vrut să acopere în acest episod tragedia ultimei lui eroice renunțări, — îl lăsăm să cadă, pentru ca, sub coiful lui Ulise, să nu ne apară scăldat în lacrămi chipul uscățiv și sever al unuia dintre cei mai mari martiri ai Vieței frumoase și crude.